

ARAPLARDA COĞRAFYA: COĞRAFI DÜŞÜNCENİN GELİŞME NEDENLERİ VE BAZI COĞRAFYACILAR

 Alpaslan ALİAĞAOĞLU*

ÖZET

Coğrafya biliminin başlangıcı Antik döneme kadar uzanır. Coğrafi gelenek Orta Çağ'da farklılaşmıştır. Avrupa'da bilim bu dönemde duraklamış, coğrafi bilgi daha çok Çin ve Araplar tarafından geliştirilmiştir. Bu çalışmada Araplarda coğrafi düşüncenin gelişme nedenleri açıklanmaktadır. Böylece coğrafi geleneğin evrimi kısmi olarak ortaya konulmaktadır. Makale kaynak taraması ve biyografi yöntemiyle ele alınmaktadır. Sonuçta görülmektedir ki coğrafi çalışmalar daha çok Abbasiler zamanında yapılmaktadır. Bu nedendir ki coğrafya Abbasi bilimidir şeklindeki ifade yanlış olmayacaktır. Genel olarak bakıldığında, tasviri coğrafya, astronomi ve matematik coğrafya ile kartografya önemli çalışma alanları olarak görülmektedir. Bu dönemde coğrafyanın gelişmesinin çok sayıda nedeni vardır. İslamiyet'in etkisi bunların başında gelmektedir. Fetihler yoluyla siyasi gücün yayılması, artan ticari faaliyetler, yöneticilerin ilmi çalışmalarını desteklemesi ve beytülhikme, yabancıların etkisi, seyahatler, fiziksel coğrafi koşullar, hac seyahatleri ve şehirleşme coğrafya çalışmalarını teşvik etmiştir. Irak ve Belh gibi iki ekolün geliştiği dönemde, özellikle İbn Batuta, El İdrisi ve İbn Haldun öne çıkan başlıca isimlerdir.

Anahtar Kelimeler: Orta Çağ, Araplar, coğrafya, gelişmeler, katkılar

Geography in Arabs: Reason for The Development of Geographical Thought and Some Geographers

ABSTRACT

The beginning of geography science dates back to the ancient period. One of these periods is the Middle Ages. Science stagnated during this period in Europe, and geographical knowledge was developed more by the Chinese and Arabs. This study explains the reasons for the development of geographical thought among Arabs. Thus, the evolution of the geographical tradition is partially revealed. The article is approached through literature review and biography methods. In conclusion, it is seen that geographical studies were mostly carried out during the Abbasid period. Therefore, the expression "geography is an Abbasid science" will not be incorrect. Generally speaking, descriptive geography, astronomy and mathematical geography, and cartography are seen as important fields of study. There are many reasons for the development of geography during this period. The influence of Islam is foremost among them. The spread of political power through conquests, increasing trade activities, support for scientific studies by rulers, the influence of foreigners, travel, physical geographical conditions, pilgrimage, and urbanization have encouraged geography studies. During the period when two schools, such as Iraq and Belh, developed, especially Ibn Battuta, Al-Idrisi, and Ibn Khaldun, were the leading figures.

Key Words: Middle Ages, Araps, geography, developments, contributions

* Prof. Dr., Balıkesir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü, Balıkesir / TÜRKİYE, alpaslan38ster@gmail.com

Araştırma Makalesi / Research Article

Atf / Cite as: Aliağaoğlu, A. (2024). Araplarda coğrafya: Coğrafi düşüncenin gelişme nedenleri ve bazı coğrafyacılar. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25(47), 489-508. <https://dx.doi.org/10.21550/sosbilder.1413570>

Gönderim Tarihi / Sending Date: 2 Ocak / January 2024

Kabul Tarihi / Acceptance Date: 29 Şubat / February 2024

Giriş

Yeryüzünü tasvir eden bilim olarak ortaya çıkan coğrafya zamanla yeni anlamlar kazanmıştır. Bu anlamlandırmalar coğrafyada Pattison (2018) tarafından ortaya konulan dört gelenekte olduğu gibi farklı olmuştur. Coğrafya fiziksel çevreyi ve bu çevreyi şekillendiren doğal süreçleri inceleyen bilimdir. Çevre-insan, insan-çevre, akıl çevre, yani insanın çevresini nasıl algıladığını anlatan, bölgeleri, onların karakterini ve insanların mekânı nasıl örgütlediğini açıklayan bilimdir gibi farklı geleneklere bağlı olarak coğrafyanın anlamı da değişmiştir. Kısaca coğrafya insan eylemi ile değişen yeryüzünün incelemesidir. Coğrafi düşüncenin tarihi eskidir. İnsanın varlığı ile birlikte coğrafi düşünce gelişmeye başlamıştır. Çünkü insanlar, çevrelerini anlamak, anlamlandırmak ve bu çevreden faydalanmak için nerede ve neden orada sorularını hep sormuşlardır. Bu konuda ilk yazılı belge MÖ 9. yüzyıla ait İlyada ve Odessa destanı olmuştur. Böylece coğrafi çalışmalar da başlamıştır. Yazılan her şeyin bir tarihi vardır. Daha doğrusu geçmişi ele almak yapılan çalışmanın anlaşılmasında önemli bir nedendir. Bu yönüyle bilim tarihi ön plana çıkar. Bilim tarihi, “kısaca bilimin doğuş ve gelişmesinin bir öyküsüdür” (Yıldırım, 2012: 13). Bütün bilimler gibi coğrafya da bilim tarihinin kapsamı içine girmektedir. “Mekânın ve mekân üzerinde yaşayan insanların, insan topluluklarını ilgilendiren her konunun bir geçmişi vardır ve bilimsel metotlar ile araştırılırsa, o konunun tarihi yapılmış olur” (Gümüşçü, 2013: 40). Bu özellik yanında coğrafya ve tarih birlikteliği, Herodot’tan itibaren vurgulanmakta, Kant ve Ritter de bu konuda görüş bildirmektedir. Yani geçmişi açıklamak için coğrafi ortama vurgu yapılmaktadır. Yakın zamanlı olarak Warf da (1997) bu konuda vurgu yapmaktadır.

Genel olarak Batı Coğrafya Geleneği, Antik Dönem, Klasik Öncesi Dönem, Klasik Dönem, Modern Dönem ve Çağdaş Dönemden oluşmaktadır. Klasik Öncesi Dönem Varen ve Kant tarafından temsil edilirken, Klasik Dönem Von Humboldt ve Ritter ile anılmaktadır. Dolayısıyla Batı Coğrafya Geleneği boşluklu bir yapı sergilemekte, bu boşluk Orta Çağ’da Araplar ve Çinliler tarafından doldurulmaktadır. Bu çalışmada Orta Çağ’da Araplarda coğrafya biliminin gelişme nedenleri ele alınmaktadır. Literatürde Arap coğrafyacılarının katkıları geniş şekilde ele alınmasına karşın, Arap coğrafyasını şekillendiren nedenlere kısmen yer verilmektedir. Böylece bu çalışma ile coğrafi düşüncenin gelişme halkasındaki boşluk kısmen doldurulacaktır. Çünkü bu dönemde Çinliler de coğrafi bilgi birikimine katkı sağlamışlardır.

Çalışma kısa bir giriş bölümünden sonra, dört bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde çalışmanın genel bir tespiti ve analizi yapılmaktadır. İlk bölümde ilgili kaynaklar verilmekte ve yöntem bölümüne geçilmektedir. Çalışmada kaynak taraması ve biyografik yöntem kullanılmaktadır. Üçüncü bölümde Araplarda coğrafyanın gelişme nedenleri verilmektedir. Dördüncü bölümde bazı Arap coğrafyacılarının katkısı üzerinde durulmaktadır. Bu yapılırken yabancı yazında sıkça verilen Arap coğrafyacılar üzerinde durulmaktadır. Sonuç bölümünde konunun problemi kısa bir şekilde tekrar edildikten sonra, Araplarda coğrafi geleneğin özelliklerinin özeti yapılmaktadır.

1. İlgili Kaynaklar

Arapların coğrafyaya katkısı konusunda farklı çalışmalar yapılmıştır. Kitap, kitapta bölüm ve makale olarak yayımlanan bu eserlerin bir bölümü Arap coğrafyasının doğası hakkında bilgi vermektedir. Bunlar; Hozayen (1932), Al Monaes (1991), Sıddıqi (1991), El Bushra (1992), Hanifi (1992), Sıddıqi (1995), Pourahmad ve Tavallai (2004) şeklinde sıralanabilir. Ağarı (2002), İslam coğrafyacılığının doğasını ele aldığı çalışmada, İslam coğrafyacılığını ortaya çıkışından, İslam coğrafyasının kaynakları, Abbasiler zamanında zirve yapmasının nedenlerini ve Müslüman coğrafyacılar hakkında bilgi vermektedir. Ağarı (2007b) ibadetlerin coğrafi bilginin gelişmesine olan katkısını ele almaktadır. Bazı çalışmalar tek tek Arap coğrafyacılar hakkında bilgi vermektedir. Elmacı ve Bekdemir (2008), İbn Haldun’un

şehirlere bakış tarzını ele alırken, Tanrıkulu değişik makalelerinde (2022, 2023) El İdrisi ve İbn Haldun hakkında bilgi vermektedir. Özellikle İbn Haldun eleştirel bakış açısıyla ele alınmakta, yapılan yanlışlıklar özellikle ırklarla ilgili yapılan açıklamalar dogmatik bulunmaktadır. Şahin ve Belge (2016), İbn Haldun'un çevreci determinist bakış açısının doğası hakkında bilgi vermektedir. Sezgin (2007, 2014, 2016), genel olarak İslam Bilim tarihini aydınlatan eserleri ile bilinmektedir. Yazarın eserlerinde İslam dünyasında bilimin gelişimini teşvik eden nedenleri anlamak mümkün olduğu gibi, bu konuda katkıda bulunan düşünürlere ait zengin bilgiler de verilmektedir. Bozdoğan (2021), bütün bir kitabını El İdrisi'ye adanmıştır. Yazar İdrisi'nin çalışmaları ve etkileri üzerine vurgu yapmıştır.

Bütün bunların sonucunda, bu çalışmada yukarıda ifade edilen eserler gibi kaynak tarama ve biyografi yöntemi ile ele alınmaktadır. Bu çalışmanın katkısı Araplarda coğrafyanın gelişimini etkileyen nedenler hakkında Türkçe yazındaki boşluğu doldurmak olacaktır. Bu konuda Türkçe yazında bilgi eksikliği vardır. Böylece genel olarak coğrafi düşüncenin bir halkasını teşkil eden Orta Çağ zaman dilimini kısmen de olsa anlamak mümkün olacaktır.

2. Araştırmanın Yöntemi

Çalışmada, kaynak taraması (literatür veya alanyazın) ve biyografi yöntemi kullanılmıştır. Konu yine kısmen de olsa eleştirel bakış açısıyla ele alınmaktadır. Nitel yöntemlerden biri olan kaynak taraması yöntemi, konu hakkında daha önce ve şu anda mevcut olan yayınların bulunması, okunup eleştirel olarak değerlendirilmesi ve raporlanması sürecidir. Zaten alanyazın (literatür) belirli konu hakkında yazılı olan kaynakları anlatır. Tarama (review), konuyla ilgili kaynakları, özetleme, analiz etme, değerlendirme ve sentezleme sürecidir (Şimşek, 2012). Bu çalışmada konu hakkında yayımlanmış, makaleler, ansiklopedi maddeleri ve kitaplardan yararlanılmaktadır. Yine Jstore veri tabanında elektronik tarama yapılmıştır. Bu taramada, "Muslim Geographers" ve "Geographic journal (coğrafi dergiler)" sınırlandırması yapılmış, konu hakkında yedi yabancı makaleye ulaşılmıştır.

Biyografik yöntemde, bir kişinin yaşanmış hayatı başkası tarafından anlatılmaktadır. Bu kişinin seçimi farklı nedenlerden kaynaklanmaktadır. Kişinin hayat hikâyesinde araştırmacının dikkatini çeken olaylar, kişinin öncü veya lider olması, tarihi bir dönemin sembolü olması, bir mesleğin temsilcisi olması gibi özellikleri dikkat çekebilmektedir (Kümbetoğlu, 2020). Bu çalışmada seçilen kişiler daha çok dönemin coğrafyasında öncü olan kişilerdir. Bu nedenle zamanın bütün coğrafyacıları seçilmemekte sınırlama getirilmektedir. Çalışmada Arap kökenli olan coğrafyacılar ve coğrafyaya katkısı olanlar seçilmiştir. Örnek olarak, İbn Haldun, coğrafyanın tarihi ve felsefesi adlı eserlerde coğrafyaya katkıları nedeniyle sıkça söz edilmektedir. Nitekim Holt-Jensen (2017) ve Özgüç ve Tümertekin (2000), "İbn Haldun tarihçi, tarih felsefecisi ve proto-sosyolog olmakla birlikte coğrafyacı olarak da nitelenir" demişlerdir. Coğrafyacıların seçiminde zamansal (dönemsel) sınırlama yapılmamış, ancak yabancı kaynaklarda sıkça geçen Arap kökenli olanlar, coğrafi kökenine bakılmaksızın ele alınmıştır. Nitekim Unwin (1992) "The Place of Geography" adlı eserinde İbn Battuta, El İdrisi ve İbn Haldun'dan ayrıntılı olarak söz etmektedir. Benzer durum coğrafyanın tarihi ve felsefesi üzerine yazılan diğer kaynaklarda (James, 1972; Özgüç & Tümertekin, 2000; Holt-Jensen, 2017) da görülmektedir.

3. Araplarda Coğrafyanın Gelişme Nedenleri

Mısır, Mezopotamya ve Yunanlılardan sonra, Avrupa'da Orta Çağ'da bilimsel hayat kesintiye uğramıştır. Orta Çağ bilimin gelişimi Hristiyan ve İslam toplumları açısından zıtlıklar dönemidir. Bilim Avrupa'da karanlık dönemini yaşarken, İslam dünyası aydınlık dönemi yaşamıştır. Kilise, dogmalarına uymayan her şeyi reddetmiş, Antik Dönemde yapılan

çalışmalar verimsiz bir şekilde tekrar edilmiştir. Klasik öğrenme biçimi ortadan kalkmış, Tanrı merkezli dünya görüşü yükselişe geçmiştir. Din ve büyü'nün düşünce üzerindeki baskısı çok ağır olmuştur. Bilim giderek mistik fiziğe dönüşmüş, ortam birtakım temelsiz inançların doğup büyümesine elverişli hale gelmiştir (Yıldırım, 2012). Örnek olarak Dünya'nın küre şeklinde olduğu ve dönmekte olduğu fikri doğru bulunmamış, bunları savunanlar cezalandırılmıştır (Doğanay & Doğanay, 2015). Böyle bir entelektüel çevrede bilimsel çalışma yapmak mümkün olmamıştır. “Öyle ki Dünya (Mappa Mundi), Kudüs'ün merkezde yer aldığı bir diske dönüşmüştü (Halt-Jensen, 2017: 45; Cresswel, 2013). “Avrupa, 15. ve 16. yüzyılların keşiflerine kadar, kendi dışındaki dünya ile ilgili olarak gerçek bilgilerden çok, mit ve fantazilerle beslenmişti” (Arnold, 1995: 13).

Bilimin uzun ve çetin gelişme aşamalarından biri de İslam dünyasındaki bilimsel çalışmalardır (Yıldırım, 2012). Araplarda coğrafya, başlangıçta cuğrafiye şeklinde ele alınmış, daha sonra suretu'l arz veya kat'u'l arz (yeryüzünün araştırılması) şeklinde ifade edilmiştir (Ahmad, 1993). Araplarda coğrafya İslamiyet'ten önce önemli olmayan bilim dalıdır. Coğrafya çalışmaları İslamiyet'in kabulüyle hemen ortaya çıkmış da değildir. İslamiyet'ten önce Arapların coğrafi bilgisi zayıf ve yüzeyseldir. Bilimsel çalışmalar Emeviler zamanında başlamışsa da bunlar daha çok Kur'an, hadis, tefsir, kelim ve fıkıh gibi din, dil, sosyal ve tabii ilimlerden bir kısmı ile ilgilidir. Abbasiler zamanında (750-1258), din ile ilgili çalışmalar devam etmiş, bunlara tarih, coğrafya, astronomi ve tıp gibi bilimler de eklenmiştir. “Abbâsiler Devrinde fetih amaçlı savaşlara pek az rastlanmaktadır. Yeni hânedan zaten çok genişlemiş olan sınırları daha da genişletmek yerine, içeride refahı sağlama yoluna gitmiş ve bunda da oldukça başarılı olmuştur” (Yıldız, 1988). Ticaret bu dönemde gelişmenin motoru olmuştur. Bu ticaret Asya yollarının hem karadaki hem de denizdeki kontrolüne bağlıydı. Hindistan'dan gelen mallar Müslüman limanlarına getiriliyor, buradan Bizans'a götürülüp satılıyordu. Aynı zamanda transit olarak geçen mallardan geçiş ücreti alınıyordu (Cebbar, 2016). Ülkenin imarına ve şehirlerine önem veren Abbasiler zamanında refah ve barış ortamı sağlanmıştı. Lapidus'un deyimiyle (2020: 119) “yeni hanedan Halife Ömer'in ilkelerine geri döndü. Abbasiler Arap kastının üstünlüğünü bir kenara iterek, Müslümanların eşitliğini kabul ettiler”. Bu ortam bilimlerin gelişimini teşvik etmiş, 11. ve 12. yüzyıllarda coğrafya bilimsel olarak zirve yapmıştır. Buna bağlı olarak coğrafya söylentilerden kurtulmuş, deneyim ve arazi çalışmalarına dayalı bilim olmuştur (Ağarı, 2002). Böylece yeni büyük bir coğrafi gelenek de ortaya çıkıyordu. Kahire, Şam, Bağdat ve Granada coğrafik çalışmaların merkezinde yer almaya başlamıştı. Çok sayıda Yunan ve Roma metni Arapçaya çevrilmiş, doğuyla ticari temasları sonucu Araplar, Çin ile kültürel ve bilimsel etkileşime girmişlerdi (Unwin, 1999). Bilinen Dünya'nın sınırları genişlemişti. Araplar arasında bilimin dolayısıyla coğrafi düşüncenin gelişimi kuşkusuz sadece bu koşullara bağlı değildi. İslamiyet'in kendisi özellikle etkiliydi. Zaten Sezgin'de (2016: 120-121) İslamiyet'e vurgu yapmaktadır: Din teşvik ediciydi. İlimin gelişmesinde caminin önemli rolü vardı. “Üniversiteler İslam dünyasının bir mahsulüdür... Bilim camiden çıkıyor. Üniversiteler camilerden ortaya çıktı”.

Arapların Orta Çağ'da coğrafi düşünceye katkısı çok sayıda nedene bağlı olarak açıklanmaktadır. Bunların başında İslamiyet'in etkisi gelir. Politik gücün gelişmesi, ticari faaliyetler, halifelerin etkisi, eski Yunan ve Romalıların etkisi ve seyahatler, fiziki coğrafya şartları diğer nedenlerdir (Al Monaes, 1991). Pourahmad ve Tavallai (2004), farklı nedenleri öne sürerler. Bunlar fiziksel çevre, hac yolculukları, Kur'an ve göçebe hayatıdır. Göçebe hayatın yaşandığı alanların fiziksel çevresi üzerinde durulduğundan bu makalede sadece fiziksel çevrenin etkisi dikkate alınmaktadır. Kur'an başlığı ise İslamiyet'in bilime yaptığı vurgudan bahsetmektedir. Bu nedenle konu İslamiyet başlığı ile ele alınmaktadır. Kuşkusuz bu nedenlerin her birinde İslamiyet'in etkisi baskın olarak ortaya çıkmaktadır. Ağarı (2002), İslam coğrafyacılığının gelişimini dört başlık altında ele almaktadır. İslamiyet'in etkisi Kur'an ve

coğrafya başlığı ile ayrıntılı şekilde verilmektedir. Hac/namaz ibadeti ve Kâbe, ilk fetihler, Beytülhikme (tercüme bürosu, bilgelik evi) diğer başlıklardır.

İslamiyet çeşitli şekillerde bilimin dolaylı olarak coğrafyanın gelişmesine katkı sağlamıştır. İslamiyet bilimi bilim için teşvik etmiştir, faydacı amaç için değil. Bilgi pratik değerine bakılmaksızın bir değer olarak görülmektedir (Hanifi, 1992). Bu özellik bilimin gelişmesine önemli ölçüde katkı sağlamıştır. İslamiyet manevi uyanışı mümkün kılmış; bu durum da bilimi teşvik etmiştir (Sezgin, 2016). Kur'an'da bilim ve okumayla ilgili çeşitli ayetler vardır. Kur'an kelimesinin bir anlamı da okumaktır. Hazreti Peygambere inen ilk ayet okumaktır. Yine Kur'an'da "hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu" ayeti vardır. Hz. Peygamber birçok sözlerinde şöyle demektedir; "İlim erkek ve kadın üzerine farzdır", "İlim Çin'de olsa alınır". Hz. Muhammed'in Allah'a ilmimi artır şeklinde dua etmiş olması ve Hz. Ali'nin de ilmin maldan hayırlı olduğunu belirtmesi Müslümanların ilme verdiği önemi ortaya koymaktadır (Kayadibi, 2006).

Kur'an'ın çeşitli gerçekler ve bu gerçekleri keşfetme konusunda ısrarı coğrafya araştırmaları için bir diğer teşvik olmuştur (Pourahmad & Tavallai, 2004). İslam'a göre varoluş dünyasında saçma ve anlamsız hiçbir şey yoktur ve dünyanın (kâinatın) görünen ve görünmeyen tüm unsurları Allah'a ibadet eder ve ilahi düzeni içinde kontrollü hareket ederler. Bu, esas itibariyle, dünyanın ve içindeki karmaşık sistemlerin yüce Allah'ın tecellileri olduğu anlamına gelir. Allah en iyi düzeni sağlamaktadır. Bu düzen içinde coğrafi ve doğal olaylar açıklanmakta ve coğrafi gerçekler Allah'ın delilleri ve birliğine kanıt olarak yorumlanmaktadır (Pourahmad & Tavallai, 2004). "Kur'an-ı Kerim yer ve göklere bakarak insanları düşünmeye, araştırmaya, bilgilerini derinleştirmeye teşvik etmektedir" (Kayadibi, 2006: 4).

Kutsal Kitap'ta yer çekimi kanununa, dünyanın yuvarlaklığına ve hareketine, dünyanın ve yerin nasıl hareket ettiğine dair işaretler vardır. Göğlerin önce tek parça olarak yaratıldığı, sonra birbirinden ayrıldığı ve dağların nasıl yer kabuğunun büyük kısımları arasındaki izostatik dengeyi sağlayacak şekilde yaratıldığı anlatılmaktadır. Ayrıca Kur'an'da evrenin yaratılışından bu yana genişlediğine ve yaratılış anında büzülerek orijinal formuna kavuşabileceğine de atıf yapılmaktadır (El Bushra, 1992). Kur'an hayatın kaynağını suya bağlar; "İnkâr edenler görmezler mi ki, göklerle yer bitişik iken biz onları birbirinden ayırdık ve her şeyi sudan yarattık" (Enbiya Suresi, 30), "Allah her canlıyı sudan yarattı" (Nur Suresi, 45). Yer ve gök yedi kattan yaratılmıştı. Böylece yedi iklim teorisi geliştirilmişti. İnsan çamurdan yaratılmıştı; "Şurası bir gerçektir ki, biz insanı süzme çamurdan yarattık" (Mü'minun Suresi, 13) (Baltacı, 2019: 356-357). Kur'an'ın insanoğlunu ve yeryüzündeki insanları tanımlaması, insan ile doğa, insan ile çevre arasındaki ilişkiyi belirleyen beşeri coğrafyayı doğurmuştur (Hanifi, 1992).

3.1. Fetihler Yoluyla Siyasi Gücün Yayılması

İslami gücün gaza ve fetih kavramları, komşu ülke halklarını dine davet etmek üzere bu ülkelerin ele geçirilmesini gerektiren temel gerekçedir. Kazanılan zaferler insanlara güven vermiş ve buna paralel olarak güçlü bir bilgi susamışlığı yaşanmıştır (Sezgin, 2016). İslami gücün yayılması coğrafi şartları iyi okumaya da bağlıdır. Bu yayılmayla birlikte geniş alanlar hâkimiyet altına alınmış, bu durum Battuta örneğinde görüleceği gibi, seyahatlerin uzun mesafeli geniş alanlarda yapılmasını mümkün kıldığı gibi farklı medeniyet veya kültürlerle teması da sağlamıştır. Başka bir anlatımla elde edilen topraklardaki kültürel ve bilimsel gelişmeler ilk elden görülmüş, bu alanlardaki bilimsel kurum, laboratuvar ve gözlem evlerine erişim sağlanmıştır. Fethedilen alanlarda yaşayan halkların alışkanlıklarını, geleneklerini, dinlerini ve dillerini tanımlayan bir tür etno-geografik çalışmalar yapılmıştır. Yeni hükümetler kurulmasına ve yeni devletler oluşturulmasına yardım etmek için idari coğrafya çalışmaları da önem kazanmıştır (Hanifi, 1992). İslamiyet'in kabulüyle birlikte Arap Yarımadası dışına

çıkılmış, 650 yılına kadar Mısır, Suriye, Lübnan ve Ürdün alınmıştır. Abbasi ve Emevi halifeleri döneminde Kuzey Afrika, İran, Horasan bölgeleri de fethedilmiştir. Böylece bilinen dünya Afrika'nın doğu ve batısı ile Sudan Afrika'sına kadar genişlemiş, Uzak Doğu, Güney Rusya, Türkistan steplerine ve Merkezi Asya'ya kadar bilinir olmuştur. Böylece Yunan ve Roma dönemine göre bilinen dünyanın sınırları genişlemiştir.

3.2. Ticari Faaliyetler

Ticarette birlikte coğrafi bilgi birikimi de artmıştı. Alanda çöl koşulları, yani fiziki çevrenin uygun olmaması dış ticareti teşvik etmişti. Arabistan'da tarım, hayvancılık ve ticaret en önemli ekonomik faaliyetti. Hayvancılık daha çok göçebeler tarafından yapılmaktaydı. Arabistan karasının güneyinde tarımsal faaliyetler mevcuttu. Mekke, Medine ve Taif'i içine alan Hicaz'da ticaret dışında yapılacak bir faaliyet yoktu. Mekke alanın merkez şehriydi ve yolların kavşak noktasında bulunuyordu. Şehir, Peygamber Efendimizden önce uluslararası ticaretin yapıldığı başlıca yerleşmeydi (Apak, 2022). Ticaretin gelişmesinin başka bir nedeni ise Avrupa'da cenaze faaliyetleri ve besinlere tat vermek maksadıyla baharata olan ihtiyacın artışıdır (Hozayen, 1932; Arnold, 1995).

Yer belirleme ve rüzgâr rotasını bilme konusundaki deneyimleri deniz ve karada ticaretin yapılmasını kolaylaştırdı. İslamiyet'ten önce de ticaretin yapılması ve Hz. Peygamberin mirası, Onun hayatının ilk evresinde Mekke'de ticaretle uğraşması teşvik edici başka bir nedendi. Alanın doğu-batı arasındaki coğrafi konumu da ticareti teşvik etmişti. Ticari uğraşı İslam toplumunda itibar sağlıyor, ticaretle uğraşanlar yabancı ülkelere elçi olarak görevlendiriliyor, bu da bilgi birikimini artırıyordu. Örnek olarak Bulgaristan'a elçi olarak atanan Ahmed İbn Fadhlân'ın seyahatleri sayesinde Orta Çağ Rusya'sı stepleri ve halkı hakkında açık, doğru ve güvenilir bilgi elde edilmişti (Al Monaes, 1991). Toprak vergisi toplama (haraç) eylemi, toprak, tarım, nüfus ve gelir hakkında yeterli bilgi gerektirir ki bu da ekonomik coğrafyanın gelişimini teşvik etmiştir (Hanifi, 1992).

3.3. Yöneticilerin İlmî Çalışmaları Desteklemesi

Halife Ömer, bir ilim adamına şu talimatı vermişti; “Bana yeryüzünün topraklarını, iklimlerini ve konumlarını, bu toprak ve iklimin burada yaşayanlar üzerindeki etkilerini” anlatın (Hozayen, 1932). Emevi ve özellikle Abbasi hanedanları ve diğer devlet adamları bilimleri, başkalarından üstün olma arzusuyla birçok yönden desteklediler (Sıddıqı, 1991; Sezgin, 2016). Al Mansur, Harun Reşit, Al Me'mun gibi halifeler de coğrafi bilginin artışına katkı sağladı. Örnek olarak Harun Reşit vezirine *Almagest*'in çevirisini yapması için emir vermişti. Harun Reşit kitap toplamak için seferler de yapmıştır. O Bizans'a yaptığı seferlerde elde ettiği kitapları Bağdat'a getirmişti (Ağarı, 2002).

Arap coğrafyasının zirve yaptığı dönem olan Abbasiler zamanının ikinci halifesi olan Al Mansur da Yunan biliminin gelişimini teşvik etmiştir. Zaten yabancı eserleri çevirebilmek için tercüme büroları (Beytülhikme-bilgelik evi) da kurulmuştu. Bu kurum El Me'mun zamanının bir ürünü olmakla birlikte, daha önce yaşanan bilgi birikiminin de kurumun ortaya çıkışında etkisi vardır (Ağarı, 2002). Kütüphane veya bilimler akademisi olarak da tanımlanan kurumda biriken bilgi birikimi Avrupa'da Rönesans yaşanmasının da alt yapısını oluşturmuştur (Demirci, 2021). Erken 9. yüzyılda, Al Me'mun Bağdat'ta “Akıl Evi” olarak ifade edilen ve kütüphane ve gözlem evine sahip bir bilimsel akademi kurmuştu. Felsefeye ilgisi yüksek olan ve zamanında önemli bilimsel gelişmeler yaşanan Me'mun matematik coğrafyanın gelişmesine de katkı sağlamıştır. Me'mun 70 kadar coğrafyacıyı ve astronomu enlem ve boylam tespiti için dünyanın dört bir yanına göndermiştir. Bu çalışmalarla coğrafya yanında bir dünya haritası (Suretü'l Me'muniye) da yapılmıştır (Sezgin, 2016). Bu haritadan El İdrisi'nin de istifade ettiği söylenmektedir. İmparatorluğun genişlemesiyle birlikte, posta sisteminin örgütlenmesi, yol ve

iletişim ağının gelişmesi, bu yolları anlatan rehberlerin de sayısında artışa neden oldu. Diğerleri yanında İbn Havkal da önemli bir eser vermişti (Al Monaes, 1991).

3.4. Yabancıların Etkisi, Eski Yunan ve Romalılar

Araplar yabancı eserlerin çevrilmesi, yabancı hocalardan ders alınması konusunu problem etmedikleri gibi yabancı bilim adamlarına da hoşgörülü davranmışlardı (Sıddıqi, 1995). Bu durum Sezgin (2016: 96), tarafından şu şekilde ifade edilmektedir: “İslam bilim ve kültür dünyasında bilim tabii bir şekilde başladı. Müslümanlar ecnebi hocalardan öğrendiler, onlarla birlikte çalıştılar, komplekse kapılmadılar, aşağılık duygusu hissetmediler”. İslam; Araplara tutarlı ve cesur bir dünya görüşü sağladı, fakat diğerlerinin bilimsel görüşlerini de kabul ettiler. Bilime ve felsefeye olan ilgi sekizinci yüzyılda o kadar büyüdü ki, bilimsel üretim artık bireysel bir girişim meselesi değildi (Sıddıqi, 1995). Müslümanlar Aristo ve Batlamyus’un eserlerine özel bir önem vermiş ve bunlar Arapçaya çevrilmiştir. Nitekim İbn Sina ve İbn Rüşün eserlerinde Aristo özel bir öneme sahipti. Arap coğrafyacılar klasik Yunan eserlerini olduğu gibi kabul etmemiş, düzeltmeler de yapmış ve onlara yeni bilgiler eklemişlerdi. Örnek olarak Batlamyus’un Akdeniz’in uzunluğu ile ilgili hesaplaması 17 derece azaltılmıştı (Al Monaes, 1991). Yapılan çevirilerde sadece Yunan ve Romalılarından değil, İran, Hint ve Çin kaynakları da kullanılmıştı.

3.5. Seyahatlerin Değerlendirilmesi

Arap coğrafyasının gelişiminde önemli bir kaynak da seyahatlerdi. Araplar, ticaret ve ticaret amaçlı seyahat etmeye İslam’ın gelişinden çok önce başlamış olsa da, yeni din seyahate yeni bir anlam ve boyut kazandırmıştır. İslam’da seyahat etmek inancın yayılması, Hac ziyaretleri, öğrenme, ticaret, vergi toplama, halifenin mütteliklerine mesaj göndermek gibi çeşitli nedenlerden kaynaklanmıştır ve son olarak seyahatin diğer ülkeler hakkında bilgi toplamak ve sadece macera amaçlı olması da muhtemeldir (El Bushra, 1992). Çok sayıda Arap coğrafyacı yıllarını İslam topraklarını ve uzak İslam olmayan toprakları ziyaretle geçirdi. Örnek olarak, Mesudi’nin 25, İbn Havkal’ın 30 ve İbn Battuta’nın seyahatleri 30 yıl sürmüştü. Seyyahlar elde ettikleri bilgilerle önemli eserler verdiler. Bunların bazıları kutsal toprakları ziyaret ediyor, hac farizasını yerine getiriyorlardı. Battuta bu amaçla üç kez Mekke’de bulunmuştu.

3.6. Fiziki Coğrafya Koşulları

Fiziksel coğrafi koşullar da coğrafi düşüncenin gelişmesine katkı sağlamıştır. Çevrede çöllerin bulunuşu çok sayıda bilim adamını burada yer alan bitkiler ve hayvanları incelemeye teşvik etmiştir. Bunun yanında havanın sürekli açık olması, insanları yıldızlar ve diğer gök cisimlerini merak etmeye sevk etmiştir. Sıcaklık nedeniyle gece yapılan kervan yolculukları esnasında yer tespiti yıldızlara bakılarak yapılmaktadır. Bu da astronomiye olan ilgiyi teşvik etmiştir. Göçebe hayatın sürekli ot ve su kaynaklarını araştırmayı gerekli kılması coğrafi bilgiyi gerekli kılmış ve artışına neden olmuştur. İslam İmparatorluğunun genişlemesi de bu alanlar ve onlara uzanan yollar hakkında tasviri coğrafya çalışmalarını teşvik etmiştir (Pourahmad & Tavallai, 2004).

3.7. İbadetlerin Katkısı

İslam’ın şartlarından olan namaz, oruç, farz ve zekât ibadetleri coğrafi bilginin gelişimine katkısı vardır. Günde beş kez yerine getirilen namaz farızası Kâbe’ye dönülerek yapıldığından, yön bilincinin gelişimine katkıda bulunmuştur. Aynı durum güneşin hareketlerini izlemeyi de gerekli kılmıştır. Oruç ibadeti de ay hareketlerine olan ilgiyi artırmıştır. “Müslümanları sıhhatli oruç tutabilmeleri Ramazan ayı boyunca hem güneşi ve hem de ayı düzenli ve doğru olarak izlemelerini zorunlu hale getirmiştir” (Ağarı, 2007b: 67).

Müslümanların coğrafya anlayışı ve gelişmesi açısından en etkili faktörlerden biri de Mekke'ye yapılan hac ziyaretidir. Mekke İslam öncesi dönemde de önemli bir yerleşmedir. Ancak hac ibadeti ona farklı bir anlam daha katmıştır. Hac ibadetinin belirli mekân (Mekke-Kâbe) ve zamanda (10 Zilhicce) yerine getirilmesi coğrafi bilginin gelişmesine önemli katkısı olmuştur. Nitekim ay takviminin iyi bilinmesi gerekmektedir. Hacıların kutsal yerlere, özellikle de Arap Yarımadası'na ilişkin coğrafi bilgiye ihtiyaçları vardı. Kutsal yolculuk, birçok farklı ülkeden bilim adamlarının ve diğer akademisyenlerin ilgi odağı haline geldi ve verimli entelektüel tartışmalara yol açtı (Unwin, 1992; Pourahmad & Tavallai, 2004). Yine hac toplanmaları, uzak ülkeler hakkında bilgi toplamak isteyen coğrafyacılar ve gezginler için özellikle vazgeçilmez bir fırsattı (El-Bushra, 1992, Ağarı, 2007b). Mekke'nin ortak buluşma yeri olması, onun dünyanın merkezi olma düşüncesine de neden olmuştur. Son olarak zekât ibadeti de coğrafi çevrenin bilinmesini gerekli kılmıştır. Zekât ibadetinde malın 1/40'nun fakirleri verilmesi gerekmektedir. Fakirlere verilen madde veya nesnelerin (hayvanlar, madenler, tarım ve deniz ürünleri) doğası coğrafi çevreyi bilmeyi zorunlu kılmıştır (Ağarı, 2007b).

3.8. Şehirleşmenin Etkisi

Şehirler insanoğlunun doğal çevreye eklediği en büyük kültürel yapılardır. Şehirleşme, şehirsiz nüfusun büyüme sürecini ve şehirlerin sayıca artmasını ifade etmektedir. İslam Mekke'de doğmuş şehir medeniyetidir. Şehirleşme özellikle Abbasi döneminde, 9. ve 10. yüzyılda zirve yaptı. Bu durumun üç farklı nedeni vardı. Şehirlere yerleşen kabileler akraba kabile üyelerine çekici gelmiş, bu da zincirleme göçü teşvik etmişti. Fetih faaliyetlerinin durması ve barış ortamının sağlanması, insanların stratejik amaçlarla sınır bölgelerine sevk edilmesini değil, şehirlerde yerleşmesini teşvik etti. Yine Arap ve Oğuz göç dalgası da şehirlerin büyümesine neden oldu (Gül, 2010). Şehirlerde çok sayıda cami, medrese, dolayısıyla okuryazar vardı. Fikirler şehirlerde ortaya çıkmakta, değişmekte, yayılmakta ve insanlar daha çok şehirlerde öğrenmektedir. Emeviler ve Abbasiler döneminde kültürel gelişmenin iki odağı vardı. Biri halifelik makamı diğeri ise homojen olmayan şehir toplumu idi (Lapidus, 2020). Medeniyetin geliştiği garnizon şehir ve kasabalar yanında Şam, Bağdat, Kayravan, Kurtuba gibi şehirler kalabalık bölgesel merkezlerdi. İsfahan, Kahire, Semerkand'da önemli şehirlerdi. Bu şehirlerde Araplar, Arap olmayanlar, orta sınıf tüccarlar, müderrisler, âlimler yaşıyordu (Cabbar, 2016; Lapidus, 2020).

Bütün bunların sonucunda Arap coğrafyacıları üç farklı alanda eserler verdiler. Bunlar tasviri coğrafya, astronomi ve matematik coğrafya ile kartografyadır (Al Monaes, 1991). Hozayen (1932), bu açıdan farklı bir ayırım yapmaktadır. İslami katkıyı üç başlık altında ele almaktadır. Bunlardan biri tanımsal veya tasviri coğrafyaydı. Yeni alanların tasviri yapıldı. Bilim olarak coğrafyaya katkı, coğrafyada yeni yöntemler geliştirildi. Bu açıdan bölgesel çalışmalarda, Batlamyus'ta olduğu gibi iklimik bölge birimi bakış açısı yerine inceleme birimi olarak iller esas alınmıştır. Dünyanın kartografik gösterilmesi, yani kara ve suların dağılışımın kartografik temsiline katkı yapıldı. İmparatorluğun genişlemesi harita yapımını zorunluluk haline getirmişti. Bu konuda iki ekol vardı. Bunlar Batlamyus-Marinos ve Belh ekoluydu. Tasviri coğrafya kara ve denizlerde yapılan seyahatler ile güzergâh, mesafe ve menzillerle ilgiliydi. Bunların yanında bölgesel ve yerel coğrafi çalışmalar da yapılmıştı. İbn Havkal, Al Mesudi ve İbn Battuta önemli seyyahlar arasında yer alır.

İhsanoğlu vd. göre (2000), İslam dünyasında üç türlü coğrafya kitabı yayınlanmıştır. Bunlardan birisi Surat al-Arz tarzında kitaplardır. Çok sayıda haritaya sahip bu kitaplarda, fiziki ve siyasi coğrafya yanında, dönemin sosyal ve ekonomik hayatı, ziraat, ticaret, etnoloji, şehirler arasındaki mesafe ve yollardan söz ederler. İbn Havkal ve al-Makdisi'nin eserleri bu tarzda yazılmıştır. İkincisi Kitab al-Buldan tarzı coğrafya kitaplarıdır. Bunlar sadece ülkeler ve şehirlerden bahsederler. Bunlara edebi coğrafya da denilebilir. Bu kitaplarda harita bulunmaz

ve fiziki coğrafya bakımından da zayıftırlar. Üçüncüsü al-Masalik va'l Mamalik tarzı coğrafya kitaplarıdır. Bu çalışmalar ilk iki tür arasında yer alırlar. Daha çok yollar, ülkeler ve mesafelerden söz ederler. Bazılarında haritalar da bulunur.

İslam dünyası coğrafyası iki farklı okul ile temsil edilir. Bunlardan biri Irak (Bağdat) ekolü diğeri ise Belh ekolüdür. Yüzyılın ortalarında çıkan Irak ekolü tasviri coğrafya ile ilgili olup, bütün dünya ele alınmaktadır. Bu tür eserlerde Kur'an ayetlerine yer verilmemektedir. Ekol İbn Huzdarbih ve Ya'kubi ile temsil edilmektedir. Huzdarbih ekolün kurucusu ve Arap dünyasının ilk coğrafyacısı sayılmaktadır. Büyük ölçüde Batlamyus'tan etkilenilmiştir. Çalışmalarında edebi türde bilgilere, örnek olarak beyitlere yer verilmektedir. Ancak bu durum Hurdazbih ile ilgilidir. Yine aynı yazar astronomik bilgilere de yer vermekte ve bu açıdan Ya'kubi'den ayrılmaktadır (Ahmad, 1993; Ağarı, 2007a).

10. yüzyılda ortaya çıkan Belh ekolünde çeşitli açıklamalarda Kur'an'a ve hadislere yer verilmektedir. Ancak bu özellik sıkça ortaya çıkmamaktadır. Horasan'da kurulan Belh ekolü sadece İslam dünyası ile ilgilidir. Yani İslam ülkelerinin bölgesel coğrafyası yapılmaktadır. Böylece Irak ekolünün genel ve tasviri coğrafyasından bölgesel coğrafyaya geçiş sağlanmıştır. Coğrafyaya İslami ve siyasi bir renk veren ekol, açıklamalarında haritaları sıkça kullanmaktadır. Bu haritalar da dini ve siyasi bir özellik taşımaktadır. Örnek olarak Mekke merkezli olmak, kuzeyin güneyde, güneyin kuzeyde olması durumu da vardır. Kurucusu El Belhi'dir. İstahri (İranlı), İbn Havkal ve Makdisi bu ekolün başlıca temsilcileridir. Bölgesel taksimatta yedi iklim teorisi kullanılmamakta, İslam ülkeleri dikkate alınarak bir ayırım yapılmaktadır (Ahmad, 1993; Ağarı, 2002; Ağarı, 2007a; Bölükbaşı, 2018).

4. Bazı Arap Coğrafyacılar

4.1. İbn Havkal

Nüsaybin veya Bağdat'ta doğmuş, önemli bir coğrafyacısıdır. İyi eğitim almış, küçük yaşlardan itibaren coğrafyaya ilgi duymuştur. Genç yaşlarda seyyah, tüccar ve yolculardan haber toplamış ve bunların doğruluğunu karşılaştırmıştır. Ticaretle uğraşan Havkal, 943-987 yılları arasında Abbasilerin çöküş döneminde İslam ülkelerinde seyahat etmiş, gözlemlerine dayanarak bölgesel coğrafya tarzında eser vermiştir. Bu yönüyle çağdaşı El Makdisi'ye benzer. Suret el-Arz (Yeryüzünün haritası) adlı eserinin giriş bölümünde dünya hakkında genel coğrafi açıklamalar yapar. Ekvator çevresinin ve güney yarımkürenin boş olduğunu düşünür. Diğer İslam coğrafyacıları gibi Kuzey denizinin Karadeniz'le bağlantılı olduğunu ifade etmiştir. [Bu özellikler Batlamyus'tan miras kalmıştır]. Yine ona göre, dünya boşlukta durmaktadır. Her İslam ülkesinin bölgesel coğrafyasını yaparken, şematik haritalarını da verir, ancak bunlarda enlem ve boylam bulunmaz. Bu yönüyle zayıftır. Bazı alanların lokasyonunu yanlış verir. Örnek olarak, Oğuz Çölü'nü Hazar Denizi'nin kuzeyinde göstermektedir. Batlamyus ve Arap olan çeşitli yazarlardan yararlanmışır (Şeşen, 2021).

4.2. Al Mukaddisi

Al Mukaddisi (Makdisi), arazi çalışmalarının öncüsü sayılmakta (Halt-Jensen, 2017), gözlemin coğrafyada önemine vurgu yapmaktadır ki kendisinden önce yapılmamıştır. Ona göre, daha önce coğrafyacıların verdikleri bilgiler söylentilerden ibarettir. Erken dönemde coğrafyacılar bütünden ziyade parçalara vurgu yapmıştı. Böylece bütünün yani bölgenin önemine vurgu yapılmaktadır. Bu görüş Kant'ın görüşüyle paralellik göstermektedir. O coğrafi problemleri tartışırken sık sık Kur'an ve hadise başvurur. Mesleki terimleri eserinin önsözünde veren ilk kişi olarak bilinir. Belh coğrafya ekolünün üyesidir (Tolmacheva, 1999). İslam toprakları dışına seyahat etmeyen Makdisi, "Dünyanın Ana Bölümleri" adlı çalışmasında İslam dünyasının sosyokültürel yönlerini göz önünde bulundurarak, evlerin doğasını ve tarzını,

sulanmış ve sulanmamış tarlaları, suyun farklı niteliklerini, imalat ve pazarları tanımladı. Ayrıca önemli şehirlerin fiziksel ve yerel tanımlarını da yaptı. Hiyerarşik olarak alt bölgelerin toplum ve sosyo-ekonomik koşullarını inceledi. Al-Makdisi'nin döneminde İslam dünyası siyasi değişiklikler geçiriyordu ve o da koşulları derhal kaydetti. Onun çalışmaları bölgesel coğrafi düşüncenin gelişiminde önemli bir katkı sayılmalıdır (Sıddıqi, 1995). Gözlemler yoluyla İslam topraklarını fiziki ve beşeri özelliklere göre 14 bölgeye ayırmıştı, bu bölgelerin ayırımında idari birimler temel alınmıştır (Pourahmad & Tavallai, 2004). Bir Alman onu, beşeriyetin tanıdığı en büyük coğrafyacı olarak tanımlar (Sezgin, 2016). Kutsal yerlere duyulan saygı nedeniyle, Makdisi Arap Yarımadası, Mekke ve Medine çevresini ele alan bir çalışma yapmıştır. Makdisi bölgesel coğrafyacı olması nedeniyle sadece beşeri coğrafyayla ilgili değildi. Yerlerin fiziki coğrafya özelliklerini de vermektedir. Örnek olarak o, Suriye'yi Akdeniz'e paralel dört jeomorfolojik bölgeye ayırmıştı. Araplar arasında aksan farkını liman şehirlerindeki yabancıların (İranlılar) varlığına bağladı. Makdisi, yerleşmeler arasındaki hiyerarşinin de farkındaydı. Ona göre, çok büyük şehrsel merkezleri ya da başkentler krallar gibi, bölgesel merkezler kraliyet protokolü müdürü ya da bakanlar gibi, şehirler şövalyeler gibi ve köyler infaz memuru gibiydi. Al-Makdisi ayrıca Mekke, Taif ve Kudüs gibi şehirler hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir (El Bushra, 1992).

4.3. Şerif El İdrisi (1099-1180)

El İdrisi 1099'da Septe'de (Ceuta-İspanya) doğan botanikçi ve coğrafyacısıdır. Öğrenimini Kurtuba'da (Cordoba) yapmış, Sicilya Kralı II. Roger'in Palermo'daki sarayına yerleşmiş ve burada hayatını kaybetmiştir. 16 yaşında seyahat etmeye başlamış, Anadolu, Güney Fransa, İngiltere, İspanya ve Kuzey Afrika'da geziler yapmıştır. Palermo bilimsel açıdan birtakım üstünlüklere sahiptir. Sicilya Akdeniz, Atlantik ve Kuzey sularından gelen çok sayıda gezginin ve tüccarın uğrak yeridir. Onlardan alınan bilgiler bilimsel çalışmalarını olumlu yönde etkilemiştir (Kimble, 1968). Yine kralın kendisi bilimle ilgili olduğu gibi sarayında başta El İdrisi olmak üzere farklı konularda çalışma yapan çok sayıda bilim adamı da vardır. Kral Roger El İdrisi'nin coğrafi bilgisinden istifade ederek, fethedilen toprakları elde tutmak ve itibar kazanmak arzusunda olmuştur (Tanrıku, 2023). Araplar arasında Hristiyan dünyası hakkında en fazla bilgiye sahip olan ve Hristiyan coğrafyasını etkileyen El İdrisi (Baker, 1937), Batlamyus ekolünü takip eder. İdrisi'nin tespitlerine göre, dünyanın farklı yerlerinde dağların konumu, akarsuların ve kıyıların uzanışında belirsizlikler vardı. Bunun üzerine Kral Roger dünyanın değişik alanlarına gözlemciler göndermiş, 15 yıl süren çalışmaların sonucunda (Bozdoğan, 2021) bunlardan elde edilen bilgilere göre, İdrisi yeni bir coğrafya yazmıştır. Önceki haritaların doğruluğuna inanmayan Kralın isteği üzerine (Bozdoğan, 2021) gümüş bir küre üzerinde dünya haritası (Tabula Rogeriana) yapmış, 1154 yılında biten "Dünyayı gezmek isteyenler için bir eğlence", özlemle beklenen kitap (Nüzhetü'l Müştak) anlamına gelen, Kral Roger'e ithaf edildiği için Rocar'ın kitabı olarak da bilinen kitabında, Batlamyus'a ait yanlışlıklarda düzeltmeler yapmıştı. Ona göre, Hindistan'ın güneyinde büyük bir kara parçası yoktu. Hazar Denizi büyük bir okyanusun körfezi değildi. Tuna ve Nijer nehirleri gibi çok sayıda akarsuyun akış doğrultusunu doğru bir biçimde belirlemişti. Birçok dağ sırasının uzanış doğrultusu da düzeltilmişti (James, 1972). Kitabın önsözünde görevinin harita üzerinde yer alan şehirler, toprakları tasvir etmek, aynı zamanda tarım ve yerleşmelerin yapısı ile denizler, dağlar, akarsular ve ovaların uzantısını ortaya koymak olduğunu ifade etmiştir (Unwin, 1999). El İdrisi kitabında yerkürenin genel ve sistematik coğrafyasını ele almakta ve gerçeğe en yakın bilgiler vermektedir. Yine "eser, fizikî, tasvirî, etnokültürel ve siyasî coğrafya üzerine Ortaçağ'da en zor kaleme alınmış kitaplardan biridir. Eser, coğrafyanın yanı sıra botanik, fauna, zooloji ve terapötik alanlarında da kıymetli bilgiler içerir" (Arslan, 2021: 841). Çeşitli ülkelerin ve özellikle Batı Avrupa ülkelerinin haritaları gerçeğe en yakın bir şekilde ortaya konulmaktadır. Kitabında dünyayı ekvatorla ikiye ayırmakta, güneyde sıcaklık nedeniyle hayatın olmadığını

belirttikten sonra, kuzey yarımküreyi Batlamyus'a benzer bir şekilde Ekvator'dan kuzeye doğru yedi iklim bölgesine ayırmaktadır. Böyle bir ayırmada İslam dininin de etkili olduğu söylenmektedir (Bozdoğan, 2021; Tanrıkulu, 2023). Bu iklim bölgelerinde yaşayan insanların ürünleri, el sanatları, aldıkları-sattıkları mallar, gelenek ve göreneklerini ve dinlerini ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır (Unwin, 1999). Her iklim bölgesini Arap astronomların yaptığına benzer şekilde ama keyfi olarak batıdan doğuya doğru uzunlamasına bölgelere ayırmaktadır. Bu yetmiş bölgenin her biri için harita hazırlamakta ve coğrafi özelliklerini zamanın Arap coğrafyacıları ve Hristiyan coğrafyacılarından daha üstün bir şekilde tasvir etmektedir (Kimble, 1968). Kendisinin başka bir coğrafya kitabının olduğu ve ancak bu kitabın günümüze gelmediği ifade edilmektedir (Şeşen, 1999).

El İdrisi'nin coğrafyasını Antik dönem ile modern dönem arasına koyan Kimble (1968), böyle bir kitabın neden 1619 yılına kadar Latinceye çevrilmediğini garip karşılar. Ancak Doğanay ve Doğanay (2015), yazarın eserini bilimsel bulmamaktadır. Eser gerçekler ve mitolojik fikirlerin bir karışımı olduğu gibi haritasında da gerçek dışı tasvirlerle yer verilmiştir. Örnek olarak, Atlas Okyanusu'nu Dünya'nın batı sınırı olarak almaktadır. Baker (1937) onu büyük Arap coğrafyacıları arasında görmemekte ve haritasını kusurlu bulmaktadır. Hozayen (1932), haritasının enlemi boylamı dikkate almadan ölçeksiz olarak yapıldığını ifade eder. Yine Kuzey Afrika Antartika kıtasına yakın olarak gösterilmiştir. O Arap medeniyetini merkeze almadığını dolayısıyla Arapların dünya görüşünü yansıtmadığını ifade eder. El İdrisi'nin kitabının Sicilya bölümünü tercüme eden Arslan'a göre (2021: 864), "el-İdrîsî'nin metninde de beşerî coğrafyaya nisbetle yollar ve mesafelere çok daha fazla ağırlık verilmiş olduğu açıkça görülmektedir". Sezgin (2014: 56), "12. yüzyılın en kayda değer başarısı el-İdrisi tarafından meydana getirilmiş coğrafya eseridir" demektedir. Yine Bozdoğan (2021), kitabına başlık olarak, "Orta Çağ Coğrafyasının Zirvesi, Şerif El-İdrisi" olarak belirlemiştir. Şeşen (2021), Kadim Dünya Coğrafyası başlıklı kitabında El İdrisi'nin coğrafyasını tercüme etmektedir. Ona göre, El İdrisi'nin eserinin daha önceki İslam coğrafyacılarından İbn Havkal'ın ve Ebü'l Fida'nın kitapları gibi sağlam değildir. El İdrisi'nin anlattıkları Akdeniz çevresi dışında okuyup, duyduklarına göredir. Birçok yer hakkındaki bilgiler ve yer adları hatalıdır. Anadolu hakkındaki bilgilerde de önemli hatalar vardır.

4.4. İbn Battuta (1304-1368-69)

İbn Battuta 1304 Tanca'da (Fas) doğdu. Hukukçu bir aileden gelen Battuta, 1325 yılında 21 (22) yaşında hac farızasını yerine getirmek ve hukuk eğitimi almak maksadıyla Kuzey Afrika ve Suriye üzerinden Mekke'ye yürüyerek seyahat eder. Fakat geçtiği güzergâh üzerindeki yerlere ve halklarına hayran kalır ve hukuk eğitiminden vaz geçer. Mekke'ye varduktan sonra hayatını seyahat etmeye adar. Tüm seyahatleri 30 yıl devam eder. Bu nedenle seyyah coğrafyacı, "Arap Marco Polo", "İslam âleminin son gezgini" ve "Gezginlerin Prensi" olarak bilinir (Özgüç & Tümertekin, 2000). Seyahatlerinde hiçbir zaman aynı güzergâhı takip etmeyen Battuta, yaklaşık olarak 140 bin km yolculuk yapmıştır. Mesudi'nin takip ettiği güzergâhı izleyerek Arapların Doğu Afrika'daki kolonilerini, yani Doğu Afrika' da güneye Kilve'ye (Zengibar, 10⁰ güney enlemi) kadar seyahat eder. Buradan Ekvator'un 20 derece güney enleminde bulunan Sofala'ya (Mozambik) geçer. Burada sıcak kuşağın daha önce Aristo ve bazı Yunan düşünürler tarafından ifade edildiği gibi çok sıcak olmadığını, bu alanda çok sayıda yerli halkın yaşadığını tespit eder. Böylece İbni Havkal'ı haklı bulur. Ilıman kuşakta yer alan Afrika'nın kuzeyi sıcak kuşaktan daha sıcaktır.

Battuta'nın seyahatleri dünyanın farklı yerlerine devam eder. Bağdat', İran'ı ve Karadeniz çevresini gezer. Rusya steplerini gezdikten sonra Buhara ve Semerkant'a yönelir. Afganistan üzerinden Hindistan'a geçer. Delhi'de Moğol İmparatorunun hizmetinde iken,

Hindistan'da gezilerine devam eder. Türkçe ve Arapça bilmesi ve seyahatleri nedeniyle siyasi tecrübeye sahip olması diplomatik görev almasına neden olur. Dolayısıyla Çin'e elçi olarak atanır. Çin'de Pekin'i ziyaret eder. Maldivler, Seylan ve Sumatra'da bulunur. Battuta 1350 yılında Fas'a geri döner. Bu arada İspanya'ya ve Büyük Sahrayı geçerek Nijer Nehri kıyısındaki Timbuktu'ya seyahat eder. Büyük Sahra'da yoğun dini ve ticari trafik yaşanmaktadır. O daha önce Afrika ile ilgili yanlış bilgilerin yerini doğru bilgilere bırakmasına vesile olur. 1353 (veya 1352) yılında Fas'a tekrar gelerek kendi adıyla anılan seyahatnameyi yazmaya başlar. Bu eserde insan unsuruna önemli ölçüde yer verir. Ziyaret ettiği alanlardaki halkın giyim kuşam, adetleri ve inançları hakkında bilgi vermesi nedeniyle ilk antropologlardan veya etnologlardan sayılır (Aykut, 1999). Eser 1357 yılında tamamlanır. Anlatıları coğrafi açıdan zayıf, bölgesel açıklamaları hayal kırıklığına sebep olsa da ve bazı kronolojik hatalar yapmış olmasına rağmen (Kimble, 1938, James, 1972), Hindistan, Anadolu, Doğu ve Batı Afrika kıyıları hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Ancak Sezgin'e göre (2007), "İbn Battuta'nın oldukça hacimli seyahatnamesi, çok keskin gözlem yeteneği yanında tarihi-coğrafi, etnik ve kültür tarihini ilgilendiren nesnelere algılayabilmesi sebebiyle paha biçilemez bir coğrafya ve tarih dokümanıdır". Seyyah, kadılık görevi yaparken 1368-1369 yılında hayatını kaybeder (Unwin, 1999).

4.5. Abdurrahman İbn Haldun (1332-1406)

İbn Haldun, tarihçi, tarih felsefecisi, sosyolog aynı zamanda coğrafyacı olarak da bilinir. Halt-Jansen (2017) tarafından en büyük Arap coğrafyacı olarak nitelenmiştir. "Kendisi coğrafi araştırmanın gerçek kapsamını ve doğasını keşfettiğini düşünmektedir" (Kimble, 1968: 180). Tunus'ta doğmuş ve büyük ölçüde Kuzey Afrika'da yaşamış, hayatının son 24 yılını Kahire'de (Mısır) geçirmiştir. Kur'an, matematik ve tarih konusunda eğitim almıştır. Kadılık, kâtiplik, saray nazırı, elçilik gibi farklı mesleki hizmetlerde bulunan İbn Haldun, yirmi yıllık siyasi etkinlikten sonra Kuzey Afrika'ya dönmüş ve beş yıllık yoğun çalışma sonucu 45 yaşında Mukaddime (Dünya Tarihi-Kitab ül İber-İbret verici kitap) adlı eseri 1394 yılında tamamlamıştır. Coğrafyacı sayılmasının nedeni kitabının birinci bölümünde Batlamyus ve El İdrisi' den yararlanarak hazırladığı dünyanın çeşitli kesimlerini tasvir eden bilgileri ve haritasıdır. Özellikle El İdrisi'den faydalanmıştır (Unwin, 1999). Giriş kısmında coğrafyadan bahsetmesi yanında, tarihi ve sosyal olayların açıklanmasında coğrafi arka planın önemine vurgu yapmıştır (Hozayen, 1932). Bu özellik Herodot'tan gelen bir gelenektir. Günümüzde de bu gelenek sürdürülmektedir. Kitabın değişik kısımlarında, genel, fiziki ve beşeri coğrafya konularını ele almaktadır. Gezi, gözlem, ya da arazi çalışmaları İlk Çağ'dan beri coğrafi bilgi birikiminde önemli olan yöntemdir. Her ne kadar arazi çalışmaları El Mukkaddisi tarafından başlatılmış olarak görülsün de (Halt-Jensen, 2017) aynı yöntemi İbn Haldun'da kullanmıştır. O çeşitli kaynaklardan beslenmiş, bilime nesnel olarak yaklaşmış, onu teolojiden ayrı tutmuştur (Elmacı & Bekdemir, 2008). Teolojiden uzak durması, Kur'an veya yaratılışla ilgili bazı çelişkilere düşmesine neden olmuştu (Tanrıku, 2022). Kendisinin insan çevre arasındaki ilişkiyi açıklayın ilk kişi olduğu söylenmektedir (James, 1972). Çevre kontrol edici bir etkiye sahiptir. Bu özellik çevreci determinizmi hatırlatmaktadır.

Haldun'un açıklamalarında insan ve fiziki çevre arasındaki ilişkiler farklı şekillerde ortaya çıkmaktadır. İnsanların toplumsal ve siyasal olarak birlikte bulunması fiziki koşullar ile ilgilidir. Onun determinizminde iklim önemli rol oynar. İnsanların sadece fiziksel özellikleri değil ahlaki karakteri de iklim tarafından belirlenir. Zencilerin siyahi olması genetik nedenlerle değil, şiddetli sıcaklık ve güneş ışınlarının geliş açısı, yani iklim koşulları ile ilgilidir (Hozayen, 1932). Onlar, ılıman kuşakta yaşamaya başladıkça deri renklerinin açılacak hatta beyaz çocukları olacaktı (James, 1972). Soğuk bölgelerde yaşayanların beyaz tenli, mavi gözlü ve sarışındılar. Sıcak kıyılar ve güneyde yaşayan insanlar çok neşeli olurken, soğuk, tepelik ve

dağlık alanlarda yaşayanlar üzgün ve keyifsiz olacaktı. Fiziksel koşullar zihinsel faaliyetleri de etkilemektedir. Nitekim bütün semavi dinler uygun çevresel koşullara sahip alanlarda doğmuştu. Bu alanlarda aşırı sıcak ve soğukların olmayışı, insanları dinleri anlama konusunda daha hazırlıklı kılıyordu (Hozayen, 1932). Ancak Arabistan'ın ne ölçüde sıcak olduğu dikkate alınmamaktadır. Yine verilen başka bilgiler de Kur'an'la çelişmektedir. Ilıman ve Subtropikal iklime sahip bu alanlar bilim, sanat, gelişmişlik, tarım, yerleşme ve başka bazı özellikler bakımından da önemli olan alanlardır (Unwin, 1999).

İbn Haldun imparatorlukların yükselişi ve çöküşünü çözümlendiği kitabında tarihi coğrafyanın da temelini atmıştır. Yaşadığı dönemde İslam devletinin çöküşünü tahmin etmiş, hem de görmüştür. Nitekim 1400 yılında Şam'ın Moğollar tarafından düşüşü olayına şahit olmuştur (Halt-Jensen, 2017). Orta Çağın en önemli siyasi coğrafyacısı olarak da düşünülen Haldun, Kuzey Afrika devletlerinin yükselişi ve çöküşünü kırsal göçebe toplumlar ile yerleşik toplumlar arasındaki toplumsal örgütlenme farklarına bağlayarak açıklar. Asabiye kavramına göre döngüsel bir teori geliştirir. Asabiye toplum içinde dayanışma duygusu ve uyum anlamına geliyordu. Göçebe grupların yüksek asabiye sahip olması, şehir alanlarında yerleşik olan toplumları yenebilmiş ve kendi devletlerini kurmuşlardır. Ancak göçebe gruplar yerleşik hayata geçtikten sonra asabiyelerini kaybederek, daha güçlü asabiye sahip başka göçebe gruplarına karşı dayanıksız hale gelirler (Ritzer & Stepnisky, 2018). Böylece yükseliş ve çöküş birbirini takip etmekte, döngüsel bir evrim yaşanmaktadır. “Yani toplumsal örgütlenmeler ve uygarlıklar hep başladıkları yere dönen birtakım daireler çizmektedirler (Arslan, 2002: 134).

Çevresel özellikler arasında iklimci bakış açısına sahip olan İbn Haldun kuzey yarım küresini sıcaklığı temel alarak tarımsal bakımdan yedi iklim bölgesine ayırmakta ve bu alanlarda en kuzey ve en güneyin az nüfuslu olduğunu ifade etmektedir. Böyle bir ayırım Batlamyus geleneğini yansıtmaktadır. Bu bölgelerden medeniyet üç, dört ve beşinci bölgede (ılıman ve subtropikal iklim alanlarında) gelişme imkânına sahipti. Altı ve yedinci iklim bölgesinde soğuk hava şartları yaşanmaktadır. İkinci bölge de nispeten insan yaşamına uygundu. Yazar bu alanların fiziki coğrafi özelliklerini (dağ, akarsu, vadi) vermekte ve beşeri coğrafyasını (umran, kavim, şehir, millet, devlet) da yapmaktadır. Bunlar birlikte düşünüldüğünde bölgesel yaklaşım ortaya çıkmaktadır (Şahin & Belge, 2016).

İbn Haldun yerleşmeler ve özellikle şehir yerleşmeleri ile ilgili açıklamalarla günümüze yakın tespitlerde bulunmuştur. O yerleşmeleri, daha doğrusu hayat biçimini iki başlık altında inceler. Bunlar şehirselle ve kırsal hayattır. Beşeri hayat birbirine zıt iki alanda gerçekleşir. Bunlardan biri Hadara yani şehirselle çevre, diğeri ise Badava yani çöl çevresidir (Elmacı & Bekdemir, 2008). Bu alanlar üretim bakımından da farklılık arz eder. Üretim (ekonomi) ise ona göre toplumsal hayatın şekillenmesinde önemli bir etkidir. Bu bakış açısı ile Marks'a paralel düşünür. Üretim ve bolluk şehirlerde önem kazanır. Bu açıdan kasabalar köy sayılır. Şehirler fiziksel çevrenin uygun olduğu yerlerde gelişir. Bu açıdan çöl koşulları uygun değildir. “Bedevilikte, ilk üretim tarzı toplayıcılık-avcılık ve toprağa bağlılık kısaca toplumların var oluşlarını sürdüreceği şekil ve derecede üretim söz konusudur (Elmacı & Bekdemir, 2008: 77). “İbn Haldun'a göre şehir, medeniyetin (umran) doğduğu, geliştiği, bütün insanlığı yararlandırmak için genişleyip yayıldığı, aynı zamanda şekillendiği, somutlaştığı yerdir” (Elmacı & Bekdemir, 2008: 79). Devlet şehirlerin gelişiminin nedenidir, sonucu değildir.

O devletin gelişimini ve çöküşünü evrimci teoriler yoluyla açıklar. Bu yönüyle Aristo ile paralel görüşe sahiptir. Yani devletler de canlılar gibi doğar, büyür ve ölürler. Haldun bu açıdan beş aşama dönem ayırt eder. Birinci aşamada devlet kurulur, yani mülk ve devlet ele geçirilir. İkinci aşamada otorite tek elde toplanır ve yakın çevre bertaraf edilir. Mülkü elinde tutan hükümdar tek adam olma çabası içindedir. Bu dönem asabiyenin bozulmasının başlangıcı

olarak görülür. Üçüncü aşama, rahatlık aşamasıdır. Bu aşamada sıkıntılar yoktur, devletin mali düzeni iyi işler, dolayısıyla alt yapı ve üst yapıya önemli yatırımlar yapılır. Şehirler bundan pay alır ve güzelleşir. Dördüncü aşama yetinme, doyum, huzur ve barış aşamasıdır. Son aşama asabiyetin çok zayıfladığı, yozlaşma ve çöküşün yaşandığı yaşlılık ve hastalık aşamasıdır. Devletlerin ömrünü üç kuşak, yani 120 yıl ile sınırlandırılması da konunun yerel olarak alındığı tüm dünya ilgili olmadığı açıktır. Örnek olarak Osmanlı İmparatorluğu 600 yıllık bir ömre sahiptir. Bu aşamaların üç ve dördünde şehir ümran açısından en iyi konumdadır (Arslan, 2002; Kızılcelik, 2006). Şehrin ömrü içinde yaşadığı devletin ömrü kadardır. Ancak devletin yıkılmasından sonra çevrede insan kaynakları bakımından uygun coğrafi koşullar varsa şehirler de bu duruma bağlı olarak varlıklarını devam ettirirler (İbn Haldun, 2021).

Yine şehirler bedevi faaliyetlerin (çiftçilik faaliyetlerinin) önemli olmadığı ve ekonomik hayatın çeşitlilik kazandığı yerleşmeler olarak görülür. Bu tanımlama bugünkü şehir tanımlarını hatırlatır; şehirler toprağa bağlı olmayan, ekonomik faaliyetlerin çeşitlilik kazandığı yerleşmelerdir. Şehirler kural ve kurumların duygusal davranışı öncelendiği yerleşmelerdir. Bu yönüyle şehirselleşme önem kazanmaktadır. Haldun şehirlerdeki ekonomik faaliyetleri zanaat, ince zanaatlar, san'atlar ve ticaret olarak alır. Şehirler daha önce de ifade edildiği gibi çiftçiliği bilmez. Şehirler özellikle ticaretin ve zanaatın geliştiği yerleşmelerdir. Zaten uzak ve yakın mesafeli ticaret şehirlerin ortaya çıkışını açıklayan ekonomik teorinin temelinde yer alır (Aliağaoğlu & Uğur, 2021). Haldun sanayi ve şehir yerleşmeleri arasındaki ilişkiyi çift yönlü açıklar. Yani sanayinin şehri geliştirdiğini, şehirselleşmenin de sanayiye teşvik ettiğini söyler. Uzmanlaşma şehirlere özgü bir özelliktir, şehirler geliştikçe, nüfusları arttıkça uzmanlaşma artar. O şehirlerin başlangıçta kendi halkına yetecek üretim faaliyeti yaptıklarını zamanla üretimin çeşitlendiğini anlatır (İbn Haldun, 2021). Bu durum şehirlerin ekonomik temelini açıklayan temel ve temel olmayan faaliyetleri hatırlatır. Temel olmayan faaliyetler şehir halkına yönelikken, temel olan faaliyetler şehir dışına da satılır. Bu durum şehir ve çevresi arasındaki var olan etkileşimi de anlatır. Bilindiği gibi şehirler çevresine mal ve hizmet sunan merkezi yerleşmelerdir. Şehirler sadece mal üretiminin olduğu yerleşmeler değildir. Şehirler bilim ve kültürün yayılmasını teşvik eden hizmetlerin üretim alanıdır aynı zamanda.

İbn Haldun şehir yerleşmelerini alt yapının (bina, konutlar, su hizmetleri) gelişmiş olduğu yerler olarak görür. Morfolojik özellikler buna bağlı olarak gelişir. Bu özellikler kırsal kesimde yoktur. Şehirler buna bağlı olarak hayatın daha mutlu olduğu yerleşmelerdir.

Haldun şehirlerin kuruluşu için gerekli olan şartları da açıklar. Bunlar iyi bir savunmadır. Şehirler kolay savunulacak bir alanda kurulmalıdır. Sur ve duvarlar, yüksek alanlar, ırmak ve deniz kenarları başlıca savunma sit alanlarıdır. Ancak savunma tek nedendir, böylece diğer nedenler dikkate alınmamaktadır. Ulaşım da şehirlerin gelişimi için gereklidir. Bilindiği gibi şehirler çevrelerinde izole olmuş yerleşmeler değildir. Çevresiyle birlikte gelişirler. Kendi kendilerine de yeterli olmayan şehirlerin hem ihtiyaçlarının karşılanması hem de pazar işlevinin gelişmesi, hizmetlerin uzak alanlara erişimi ulaşım kolaylığına bağlıdır. Bu yönüyle şehirlerin deniz veya ulaşımına uygun akarsu kenarlarında kuruluşu varlıklarının devamı için önemli olarak görülmektedir. Ulaşım şehrin yakın çevresi için de önemlidir. Şehirde yaşayan çiftçilik yapan veya hayvancılık ile geçinen insanların yakın çevredeki tarımsal ve otlak alanlara kolay ulaşması gerekmektedir. Bu özellik onun şehir tarifine pek de uygun olmayan bir açıklamadır. Çünkü daha önce ifade edildiği gibi o şehirlerde çiftçiliğin önemli olmadığını ifade etmişti. Böylece onun tarifinde şehrin çiftçilikten tamamen boşanmış yerleşmeler olmadığı, ancak hâkim olmayan faaliyet olduğu anlaşılmaktadır (İbn Haldun, 2021).

Şehirler kurulurken sit alanının özellikleri de dikkate alınmalıdır. İklim insan sağlığı bakımından önemlidir. Şehrin havasının hoşluğu insan sağlığını olumlu yönde etkileyecektir.

Sıcaklık yanında rüzgârlar da insan hayatını etkilemektedir. Havanın durgun olması hastalıklara neden olur. Yine rüzgâr serinleme ihtiyacını karşılar. Şehirler su toplanma alanlarından, durgun sular ve nemli ve kötü çayırıklardan uzak olmalıdır. Bu durumda genel sağlığı etkileyen bir nedendir (İbn Haldun, 2021).

Sonuç

Coğrafya “Dünyaya mekânsal açıdan bakmak şeklinde tarif edilmektedir. Ya da coğrafya dünyanın işleyişini açıklamak için mekânsal analiz yapmaktır” (De Blij, 2019: 29). Ancak bu analiz zamandan ayrı ele alınmamalıdır. Zaman coğrafi olayların şekillenmesine etkisi olduğu gibi coğrafi düşüncenin gelişimi de zamanla farklılaşmıştır. Coğrafya insanoğlu ile var olan geçmişe sahiptir. Ancak coğrafyanın ortaya çıkışının heyecan verici öyküsü Yunan ve Romalılarla başlar (De Blij, 2019). Coğrafik düşüncenin gelişimi Avrupa merkezli olarak ele alınmaktadır. Batı coğrafya geleneği olarak ifade edilen bu gelenek süreklilik göstermemiş, Orta Çağ’da duraklama içine girmiştir. Arap ve Çinli coğrafyacılar bu dönemde önemli katkı sağlamışlardır. İslamiyet’in doğuşu ve gelişimi ile birlikte, bilim tarihinde yeni bir aşamaya geçilmektedir. İslamiyet diğer bilimlerin yanında coğrafyanın da gelişimine katkı sağlamıştır. Bu duruma bağlı olarak Arap coğrafya geleneğinden söz etmek mümkündür. Bu gelenek farklı nedenlere bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada bu nedenleri ayrıntılı biçimde ortaya koymaktır. Ancak geleneğin bilinmesinde bazı Arap coğrafyacılarının katkılarının da bilinmesi ihtiyacı vardır. Böylece denilebilir ki Orta Çağ’da coğrafya biliminin gelişiminde Arap coğrafya geleneğinin doğası ele alınmaktadır. Dolayısıyla Orta Çağ’da coğrafi düşüncenin gelişim halkası kısmen ortaya konulmaktadır.

Orta Çağ’da Araplar arasında coğrafya biliminin gelişmesinin çeşitli nedenleri vardır. Bunlardan biri İslamiyet’in kendisi olmuştur. Bilim, bunun yanında coğrafya, Yüce Yaratıcı ve Hz. Peygamber tarafından teşvik edilen bilim dalıdır. Çünkü İslamiyet yer ve göğün araştırılmasını emretmektedir. Yine yer ve göğün yedi kat olarak ifade edilmesi, Batlamyusçu düşünce tarzının devamını mümkün kılmıştır. İslamiyet manevi uyanışı sağlamış, çeşitli gerekçelerle dünya hakkında gerçeklerin keşfedilmesini teşvik etmiştir. İslamiyet’in mekânsal yayılışı bilinen dünyanın sınırlarının genişlemesine neden olmuştur. Farklı ülke ve insanlarla ilişkiye geçilmesi, bu insan ve alanların öğrenilmesini teşvik etmiştir. Ancak bütün çalışmalarda ilahi akıl yürütmeden yani Kur’an ve hadislerden bahsedildiği söylenemez. Kuşkusuz başka nedenler de coğrafyanın gelişmesinde teşvik edici olmuştur. Ancak bunlarda da İslamiyet’in baskın etkisi görülmektedir.

İslamiyet’in hoş görüşü ve akılcılığı yabancı bilimlerini öğrenme konusunda da kendini göstermiş, böylece Yunan, Çin, İran ve Hint kökenli bilgilerin öğrenilmesi kolaylaşmıştır. Batlamyus bu konuda öne çıkan kişi olmuştur. Hac yolculukları, kutsal mekânların tasvir edilmesi, kutsal gün, vakit, kutsal mekâna yönelme eğilimi, yani “zaman ve mekâna kutsallık verilmesi” yine dine bağlı nedenlerdir. İslamiyet ticareti övmektedir. Ticari faaliyetler ve ilişkiler de coğrafi bilgi birikimine neden olmaktadır. Kuşkusuz bu durum sahanın fiziki coğrafi özellikleriyle de ilgilidir.

Coğrafya daha çok Abbasiler döneminde gelişmiştir. Bu sebeple denilebilir ki coğrafya Abbasi bilimidir. Abbasi Devletinin içinde bulunduğu olumlu siyasi ve ekonomik koşullar yanında, yöneticilerin bilimsel faaliyetleri desteklemesi, özellikle tercüme bürolarının (beytülhikme) kurulması, yabancı bilim adamların himaye edilmesi, bilginin birikimine yabancı bilgilerin dâhil edilmesi, çeşitli alanlara elçiler gönderilmesi ve bunlardan elde edilen raporlar bilgi birikiminin devletin bir siyaseti haline geldiğini göstermektedir. Şehirleşme Abbasiler döneminde zirve yapmış, şehirler bilginin üretildiği mekânlar olarak ortaya çıkmıştır. Fiziki

coğrafi nedenler, uzun seyahatler coğrafi bilginin gelişmesine katkı sağlayan başka nedenlerdir. Bu nedenlere bağlı olarak farklı coğrafi çalışmalar yapılmıştır.

Gelişim dönemlerinin her birinde coğrafya farklı isimler ve ekollerle anılmıştır. Antik Dönemde Eratosthenes, Strabo ve Batlamyus ön plana çıkarken, klasik öncesi dönemde Varen ve Kant, klasik dönemde Humboldt ve Ritter ön plana çıkmıştır. Antik Dönemde İskenderiye ve Milet (İyonya) ekolü ön plana çıkarken, İslam coğrafyasında Irak (Bağdat) ve Belh ekolü ön plandadır. Belh ekolü daha çok Müslüman ülkelerle ilgilenen bölgesel bakış açısına sahiptir. Bölgesel ayırımında idari sınırlar kullanılmıştır. Oysa Irak ekolü genel ve tasviri coğrafyayla ilgili olmuştur. Orta Çağ İslam coğrafya geleneğinde Hurdazbih, İbn Havkal, Makdisi, El İdrisi, İbn Battuta ve İbn Haldun ön plana çıkan isimlerdir. Bunlar coğrafya üzerine yazmakla birlikte tek başına coğrafyacı olmayan bilim adamlarıdır. Bu özellik modern zamanlara kadar coğrafyanın bir özelliği olarak kalacaktır. Hurdazbih ilk İslam coğrafyacısı olarak görülürken, Makdisi arazi çalışmalarını yapan ilk kişi olarak anılmaktadır. El İdrisi daha çok Avrupalılar üzerinde etkili olmuştur. İbn Battuta gezileri, dolayısıyla seyahatnamesi ile ön plana çıkmaktadır. Livingstone'nin ifadesiyle (2003), İbn Haldun'la birlikte Dünya'nın ilk elden gözlenmesi başlamıştır. Zaman zaman eleştirilse de İbn Haldun devletlerin yükselişi ve çöküşünü asabiyyeye bağlarken, insan-yer ilişkisine dikkat çekmektedir. Şehirlerin sit alanları, işlevleri, çevresiyle ilişkisi konusunda faydalı bilgiler vermekte, yabancı kaynaklarda adına sıkça rastlanmaktadır.

Genel olarak bakıldığında, tasviri coğrafya, astronomi ve matematik coğrafya ile kartografya önemli çalışma alanları olarak görülmektedir. Bütün bunlar yapılırken, günümüzde olduğu gibi astronomi, jeoloji, botanik, biyoloji, zooloji, metalürji, meteoroloji, etnoloji ve tarih gibi farklı yardımcı bilimlerden yararlanılmıştır. Coğrafi bilgi seyahat, doğrudan gözlemlerle (arazi çalışmaları), kaynak taraması yöntemi ve mülakatlarla elde edilmiştir. İnsan çevre ilişkisine, başka bir anlatımla modern coğrafyanın ilk paradigması olan çevreci determinizm bu dönemde de vurgu yapılmaktadır. Bu yaklaşım İbn Haldun tarafından temsil edilmektedir. Tasviri coğrafya, Antik dönem topografik geleneğin bir devamı şeklinde olup, kutsal şehirler ve Mısır, Suriye gibi İslam ülkeleri ile ilgiliydi. Ancak bu durum sadece İslam ülkeleri ile ilgilendiği anlamına gelmemelidir. Çünkü Güney Avrupa, Hindistan ve Çin ile ilgili bilgilere de yer verilmişti. Astronomi ve matematik coğrafya namaz vakitleri, ay takvimini belirlemesi ve mübarek günlerin başlangıcını tespit etme ile ilgiliydi. Etno coğrafya, beşeri coğrafya, şehir coğrafyası, idari coğrafya, ekonomik coğrafya (tarım, sanayi, ticaret), jeomorfoloji, klimatoloji, biyocoğrafya, oşinografya, tarihi coğrafya gibi coğrafyanın alt dallarında çalışmaların yapıldığı da görülmektedir. Tarihi coğrafya bölgesel ve politik tarihin birlikte ele alınmasından ibaretti. Bu çalışmalar, "Yollar ve Krallıklar" veya "Al Masalik wa Al Mamalik" şeklinde tanımlanıyordu (Hanifi, 1992).

Kuşkusuz İslamiyet sadece Araplarla ilişkili değildir. Farklı etnik kökene sahip Müslüman olan başka coğrafyacılar da vardır. Bunların yanında, Çinlilerin katkısı da Orta Çağ coğrafya geleneğinin tamamlanmasına neden olacaktır.

Bilgi Notu

Makale araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmıştır. Yapılan bu çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir.

Kaynakça

Ağarı, M. (2002). *İslam coğrafyacılığı ve Müslüman coğrafyacılar, doğuşu, gelişimi ve temsilcileri*. Kitabevi Yayınları.

Ağarı, M. (2007a). Irak ve Belh coğrafya ekolleri ve ilk temsilcileri: İbn Huzdarbah, Ya'kubi ve İstahri. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (34), 169-191.

- Ağarı, M. (2007b). İbadetlerin coğrafi bilginin gelişmesine katkısı. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (12), 59-80.
- Ahmad, S. M. (1993). Coğrafya. *İslam Ansiklopedisi* içinde (50-62. ss.), 8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ahmad, S. M. (1999). İbn Hurdazbih. *İslam Ansiklopedisi* içinde (78-79. ss.), 20, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Akyol, İ. H. (1951). *Umumi coğrafya, I. bölüm, giriş*. Sucuoğlu Matbaası.
- Al Monaes, W. A. (1991). Muslim contribution to Geography until the end of 12th century AD, *GeoJournal*, 24(4), 393-400.
- Aliağaoğlu, A. & Uğur, A. (2021). *Şehir coğrafyası*. Nobel Yayıncılık.
- Apak, A. (2022). *Ana hatlarıyla İslam tarihi. 1*, Ensar Yayınları.
- Arnold, D. (1995). *Coğrafi keşifler tarihi*. Alan Yayıncılık.
- Arslan, A. (2002). *İbn-i Haldun*. Vadi Yayınları.
- Arslan, B. (2021). el-İdrîsî'nin Kitâbü Nüzheti'l-müştâk fî ihtirâkı'l-âfâk'ında Sicilya coğrafyası. *Journal of Islamic Research*, 32(3), 835-866.
- Aykut, A. S. (1999). İbn Battuta. *İslam Ansiklopedisi* içinde (361-368. ss.), 19, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Baltacı, C. (2019). *İslam medeniyet tarihi*. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Baker, J. N. L (1937). *A history geographical discovery and expolaration*. George Harrap & Co. Ltd.
- Bozdoğan, E. A. (2021). *Orta Çağ coğrafyasının zirvesi, Şerif El-İdrisi*. Yeditepe Yayınları.
- Bölükbaşı, M. (2018). İslam dünyasında coğrafya ilminin ortaya çıkışı ve gelişimi. *Disiplinlerarası Sosyal Bilimler Dergisi*, (3), 1-26.
- Cebbar, A. (2016). *İslam bilim tarihi, İslam coğrafyasının bilim mirası üzerine konuşmalar*. Küre Yayınları.
- Cresswell, T. (2013). *Geographical thought, a critical introduction*. Wiley & Blackwell.
- De Blij, H. (2019). *Coğrafya neden önemlidir, hiç olmadığı kadar*. Hece Yayınları.
- Doğanay, H. & Doğanay, S. (2015). *Coğrafya'ya giriş*. Pegem Akademi Yayınları.
- Demirci, M. (2021). İnsanlığın büyük hazinesi: Beytülhikme. *Z Kültür, Sanat, Şehir Tematik Dergisi*, (5), 61-63.
- Elmacı, S. & Bekdemir, Ü. (2008). Orta Çağ İslam âleminde şehir: İbn Haldun'un şehre bakışı. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 13(19), 73-88.
- Gül, M. (2010). İslam ve şehir. *Muhafazakâr Düşünce*, 6(23), 73-85.
- Hanifi, H. (1992). World-view of Arab geographers. *GeoJournal*, 26(2), 153-156.
- Holt-Jensen, A. (1999). *Geography hstory & concepts*. Sage Publications.
- Holt-Jensen, A. (2017). *Coğrafya, tarihi, felsefesi ve kavramları*. İdil Yayıncılık.
- Hozayen, S. A. S. (1932). Some contributions Araps to geography. *Geography*, 17(2), 117-128.

- İbn Haldun, A. (2021). *Mukkaddime. 1*, Marmara Belediyeler Birliği Yayınları.
- İhsanoğlu, E., Şeşen, R., Bekar, M. S., Gündüz, G., Furat, E. H. (2000). *Osmanlı coğrafya literatürü tarihi. 1*, Yıldız Yayıncılık, Reklamcılık, Ticaret ve Sanayi A. Ş.
- James, P. E. (1972). *All possible world, a history of geographical ideas*. Oddyssey Press.
- Kümbetoğlu, B. (2020). *Niteliksel araştırmalarda analiz*. Bağlam Yayınları.
- Lapidus, İ. M. (2020). *İslam toplumları tarihi, Hazreti Muhammed'den 19. yüzyıla. 1*. İletişim Yayınları.
- Livinstone, D. N. (2003). A brief history of geography. A. Rogers, H. A. Viles (Ed.), *The student companion to geography* içinde (275-283. ss.), Blackwell.
- Sezgin, F. (2007). *İslam'da bilim ve teknik, Arap-İslam bilim tarihine giriş*. (Çev: A. Aliy), *1*, Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları.
- Sezgin, F. (2014). *Tanınmayan büyük çağ, İslam bilim ve teknoloji tarihi'nden*. Timaş Yayınları.
- Sezgin, F. (2016). *Bilim tarihi sohbetleri*. Timaş Yayınları.
- Pattison, W. (2018). Coğrafyanın dört geleneği. *20. Yüzyılda Amerikan Coğrafyasının Gelişimi* içinde (157-166. ss.), Çizgi Yayınları.
- Pourahmad, A. & Tavallai, S. (2004). The contibution of Muslim geographers to the development of the subject. *Geography*, 89(2), 140-144.
- Kızılçelik, S. (2006). *Sosyoloji tarihi I*. Anı Yayınları.
- Kimble, G. H. T. (1968). *Geography of middle ages*. Russell and Russell.
- Özgüç, N. & Tümertekin, E. (2000). *Coğrafya geçmiş, kavramlar, coğrafyacılar*. Çantay Kitabevi.
- Sıddıqı, A. H. (1991). The impact of the Qu'ran on the development of Muslim geographic thought. *İslam Studies*, 30(4), 421-442.
- Sıddıqı, A. H. (1995). Muslim geographic thought and the Influence of Greek philosophy. *GeoJornal*, 27(1), 9-15.
- Şahin, C. & Belge, R. (2006). İbn Haldun'da coğrafi determinizm. *Akademik Bakış Dergisi*, (57), 439-467.
- Şeşen, R. (1999). İdrisi, Şerif. *İslam Ansiklopedisi* içinde (93-95. ss.), *21*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Şeşen, R. (2021a). *Kadim dünya coğrafyası, el-İdrisi*. Yeditepe Yayınları.
- Şeşen, R. (2021b). *İbn Havkal, 10. asırda İslam coğrafyası*. Yeditepe Yayınları.
- Şimşek, A. (2012). Alanyazın taraması. *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri* içinde (52-79. ss.), Anadolu Üniversitesi Yayınları
- Tanrıkulu, M. (2022). İbn Haldun'da iklim, ırk ve insan karakterine dair. *SBedergi*, 6(11), 384-419.
- Tanrıkulu, M. (2023). Şerif el-İdrisi, Kral Roger, Kitabı' r Rocar ve Tabula Rogeriana. *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 1-26.
- Tolmacheva, M. A. (1999). Makdisi. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (431-432. ss.) *27*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Uwin, T. (1999). *The place of geography*. Longman.

Warf, B. (1997). Teaching political economy and social theory in human geography. *Journal of Geography*, 96(2), 84-90.

Yıldız, H. D. (1988). Abbasiler. *İslam Ansiklopedisi* içinde (31-48. ss.), 1, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

EXTENDED ABSTRACT

During the Middle Ages, Arab and Chinese geographers made significant contributions. With the emergence and development of Islam, a new phase in the history of science began. Islam contributed to the development of geography alongside other sciences. This led to the emergence of the Arab geographical tradition. This tradition emerged for various reasons, which are detailed in this study. It is also necessary to acknowledge the contributions of some Arab geographers in understanding this tradition. Thus, the nature of the Arab geographical tradition is being addressed in the development of geographical thought in the Middle Ages. Therefore, a part of the development of geographical thought in the Middle Ages is being partially revealed.

There are various reasons for the development of geography among the Arabs in the Middle Ages. One of these reasons is Islam itself. Science, including geography, is encouraged by the Almighty Creator and the Prophet Muhammad. Islam commands the exploration of the earth and sky. Islam has provided spiritual awakening and encouraged the discovery of truths about the world for various reasons. The spatial spread of Islam has led to the expansion of the known world's boundaries. Establishing relationships with different countries and people has encouraged the learning of these people and areas. Undoubtedly, other reasons have also been encouraging in the development of geography, but the dominant influence of Islam is also seen in these.

The tolerance and rationality of Islam have also been evident in the learning of foreign sciences, thus making it easier to acquire knowledge from Greek, Chinese, Iranian, and Indian sources. Pilgrimages, depictions of sacred places, sacred days, times, the tendency to face the sacred place, in other words, "the sanctification of time and place", are also reasons related to religion. Islam praises trade, which in turn leads to the accumulation of geographical knowledge through commercial activities and relationships. Undoubtedly, this situation is also related to the physical geographical features of the region.

Geography developed mainly during the Abbasid period. In addition to the favourable political and economic conditions of the Abbasid state, the support of scientific activities by the rulers, especially the establishment of translation bureaus (baytülhikme), the patronage of foreign scientists, the inclusion of foreign knowledge in the accumulation of knowledge, the sending of ambassadors to various fields, and the reports obtained from them, demonstrate that the accumulation of knowledge became a policy of the state. Urbanisation reached its peak during the Abbasid period, with cities emerging as places where knowledge was produced. Physical geographical reasons, long journeys, and other factors contributed to the development of geographical knowledge.

In the Islamic geography, the schools of Iraq (Baghdad) and Balkh took the lead. The Balkh school had a more regional perspective, particularly focusing on Muslim countries, using administrative boundaries for regional distinctions. On the other hand, the Iraq school was more concerned with general and descriptive geography. In the medieval Islamic geographical tradition, prominent figures included Hurdazbih, Ibn Hawqal, al-Maqdisi, al-Idrisi, Ibn Battuta, and Ibn Khaldun, who were scholars who wrote about geography but were not exclusively geographers. This characteristic would remain a feature of geography until modern times. Hurdazbih is considered the first Islamic geographer, while al-Maqdisi is known as the first person to conduct field surveys. Al-Idrisi had a greater influence on Europeans, and Ibn Battuta became prominent for his travels and travelogue. Despite occasional criticism, Ibn Khaldun linked the rise and fall of states to "asabiyyah" and also drew attention to the human-environment relationship.

Descriptive geography, astronomy, mathematical geography, and cartography are considered important fields of study in Arab geography. Geographical knowledge was obtained through travel, direct observation (field surveys), source research, and interviews. The human-environment relationship, in other words, the first paradigm of modern geography known as environmental determinism, was also emphasised during this period, represented by Ibn Khaldun. Descriptive geography was a continuation of the ancient topographic tradition and was mainly concerned with Islamic countries such as sacred cities, Egypt, and Syria. However, this situation should not only be of interest to Islamic countries. Because information about Southern Europe, India, and China was also included. It was related to astronomy, mathematics, geography, determining prayer times, the lunar calendar, and the beginning of blessed days. It is also observed that studies were conducted in sub-branches of geography such as ethnogeography, human geography, urban geography, administrative geography, economic geography (agriculture, industry, trade), geomorphology, climatology, biogeography, oceanography, and historical geography. Historical geography involved the combined consideration of regional and political history.